

सेती महाकाली भ्रमणको ऐतिहासिक सारांश डोटीको राजनीतिक इतिहासको रूपरेखा

—शंकरमान राजवंशी

राजनीतिक कारण बश विभिन्न समयमा राज्य क्षेत्र विभिन्न प्रकारले परिणत भइरहन्छ । प्राचीन कालको नेपाल राज्यको रूपरेखा विचार गर्दा समुद्र गुप्तको समयमा पूर्वमा आसाम देखि लिएर पश्चिममा कुमाउ-गढवालको बीचमा नेपाल पर्थ्यो । त्यस बखत कुमाउ-गढवाललाई कर्तुपुर भनिन्थ्यो (१) । त्यहाँ कत्युरवंशी राजाहरूले राज्य गर्दथे । विक्रमको एघारौँ शताब्दी तिर गढवालमा चन्द्रवंशी क्षत्रियको प्रवेश भयो । विक्रमको चौथो शताब्दीको मध्यतिर चांदपुर राजवंशी क्षत्रिय पाल-राजाले गढवाल राज्य कब्जा गरे (२) तिनका वंशजहरू कुमाउँका आश्रित भएर बसेका थिए ।

दार्चुला भेगमा उकु भन्ने ठाउँमा चांदपुर राजवंशी अजयपाल देखि राज्य चलेको कुरा उकुमहलको भग्नावशेष स्थलमा रहेको नागपाल राजाको शिलालेखबाट थाहा भएको छ । यी नागपाल राजा निरैपालको छोरा हुन् । उकुमहलको भग्नावशेष स्थलको निरीक्षण गर्दा तिनताका त्यहाँ कलापूर्ण भव्य मन्दिर थियो भन्ने स्वतः अनुमान हुन्छ । त्यस देखि अलिपर राजदरवारको भग्नावशेष पनि मौजूद छ । यो वस्तुस्थितिको विचार

गर्दा त्यहाँ धेरै पुस्तासम्म पाल राजाहरूको राज्य चलेको बुकिन्छ । अद्यावधि त्यहाँ पालराजाको सन्तानको बसो-वास छदै छ ।

लिच्छवीकालमा राजा मानदेवका पालामा नेपालको पश्चिम कर्णाली प्रदेशमा डल्लुका मल्लराजाको शक्तिशाली राज्य थियो, जुन मल्ल राज्य संग मानदेवले लड्नु-परेको थियो (३) । विक्रमको तेह्रौँ शताब्दीतिर गढवालका कत्युरवंशी राजाहरू कमजोर भएपछि डल्लुका मल्ल राजाको अधिकार गढवाल सम्म फैलिएको थियो । वि. सं. १३४४ मा नेपाल उपत्यकामा आक्रमण गर्ने जितारिमल्ल तिनकै वंशका हुन् (४) । पछि यो राज्य छिन्न भिन्न हुँदा कुमाउ स्वतन्त्र भएको थियो । विक्रमको पन्ध्रौँ शताब्दी देखि चन्द्रवंशी क्षत्रियले कुमाउमा अधिकार फैलाउँदै लगेका थिए (५) । ठीक त्यसै बखत महाकाली पारी कुमाउको केही प्रान्तमा जुम्लीको र केही प्रान्तमा डोटेलीको अधिकार रहेको थियो । विक्रमको सोह्रौँ शताब्दीमा रतनचन्द्र डोटीको बन्धनबाट मुक्त भएतापनि सत्रौँ शताब्दीको मध्य भाग सम्म पनि

१ इतिहास संशोधनको प्रमाण प्रमेय २२ पृ. १ ।

३ इतिहास संशोधनको प्रमाण प्रमेय २३ पृ. १ ।

२ तोत्रराज पाण्डे र नयराज पन्तको नेपालको संक्षिप्त इतिहास १०७-११० पृ. १ ।

४-५ तोत्रराज पाण्डे र नयराज पन्तको संक्षिप्त नेपालको इतिहास ३०-३१ पृ. १०७ पृ. १ ।

महाकाली पारी केही प्रान्तमा डोटीकै अधिकार थियो । त्यस बेला सम्म कुमाउको राजधानी चप्पावत थियो । रतनचन्दका नातिले वि. सं. १६१५ मा आफ्नो राजधानी अलमोडामा सारे (६) । यो चंद क्षत्रियहरूको एक शाखा सदैँ प्युठान सम्म पुगेको थियो । वि. सं. १७०० को लगभगमा महीपत साह स्वतंत्र भए । तिनले आफ्नो राजधानी श्रीनगरमा कायम गरे । तिनका वंशज ललित शाहको छोरा प्रबुध्न साहले एक पटक कुमाउ तथा गढवाल दुवैमा आफ्नो अधिकार जमाएका थिए । पछि कुमाउबाट उनको अधिकार हट्यो । यिनलाई नेपाली फौजका सेनापति अमरसिंह थापाले पराजित गरेका थिए (७) ।

डोटीको प्राचीन राजधानी अजयमेर थियो । त्यहाँ चांदपुर राजवंशी राजा निरैपालले कब्जा गरेका थिए । यी निरैपालको शाके १२७४ (वि. सं. १४०९) को ताम्रपत्र पाइएको छ । अजयमेरहाटको मन्दिरमा पनि ती निरैपालको अभिलेख पाइएको छ । अजयमेर कोट कसले बनायो भन्ने वारेमा विवाद छ । कसैले यो अजयमेरकोट अजयपालले बनाएको भन्दछन् त कसैले अजयमेरू भन्ने संस्कृत लवजलाई लिएर मेरू अर्थात् पर्वत, अजय अर्थात् जित्त नसकिने भन्ने अर्थमा अजयमेरू भई त्यसको अपभ्रंश अजयमेर भएको भन्दछन् । अजयमेर हाटमा रहेका नाउला तथा मन्दिरहरू पुरातत्व दृष्टिकोणले अति महत्त्व छन् ।

निरैपाल पछि राजा नागमल्लले अजयमेरमा राज्य गरे । यी नागमल्लको शाके १३०९ वि. सं. १४४४ को ताम्रपत्र पाइएको छ । अजयमेर हाटमा पनि शाके १३०६ र १३१५ को नागमल्लको अभिलेख पाइएको छ । त्यस पछि डोटीमा रिपुमल्ल र रिपुमल्ल पछि कल्याण मल्लले राज्य गरे । यी कल्याण मल्लको शाके १३७२ वि. सं. १५०७ को ताम्रपत्र डोटीली लोक साहित्य ८८ पृष्ठमा प्रकाशित छ । त्यसमा कल्याण मल्लले आफूलाई कल्याण मल्ल पाल भनी लेखेको हुनाले नागपाल र नागमल्ल एकै

व्यक्ति हुन् भनी सिद्ध गरेको छ । नागपालले आफूले पछि मल्ल उपाधि लिएको भन्ने कथन छ । निरैपालको शाके १२८४ वि. सं. १४१९ को ताम्रपत्र पनि डोटीली लोक साहित्य ८७ पृष्ठमा प्रकाशित छ । त्यसमा नागपाललाई कुंवर भनी लेखिएको छ । तिनताक उत्तराधिकारी राजकुमारलाई कुंवर भनी लेख्ने चलन देखिन्छ । निरैपालको उक्त ताम्रपत्र र नागमल्लको शाके १३०६ को ताम्रपत्रको बीचमा २२ वर्ष फरक छ । नागमल्ल र नागपाल एकै व्यक्ति भए उकुमहलको नागपालको अभिलेखको मिति शाके १२८४-१३०६ भित्रको हुन सक्तछ ।

तर उक्त उकुमहलको अभिलेख शाके ११६० को भनी श्री योगी नरहरि नाथज्यूले उहाँको 'हाम्रो देशदर्शन' भन्ने पुस्तकको ७८ पृष्ठमा लेख्नु भएको छ । उक्त अभिलेख उहाँले ७ दिन पूरा लगाएर पढेको हु भन्ने उहाँको भनाइ छ । कारण सो अभिलेख खिइएर अस्पष्ट भइसकेको छ । उहाँले आफूले पढेको पाठ प्रकाशमा ल्याउनु भएको छैन । उकुको उक्त शिलालेख डोटीली लोक साहित्य ९०-९१ पृष्ठमा श्री देवकान्त पन्थज्यूले प्रकाश गर्नु भएको छ, जुन पाठ डडेलधुरा पोखरा निवासी भोजराज भट्टराईबाट पाएको भन्ने उहाँको भनाइ छ । त्यसमा संवत दिन सकेको छैन । पुरातत्व अनुसन्धान टोलीले पनि त्यस अभिलेखको प्रतिलिपि ल्याएको छ । तर प्रतिलिपिबाट पाठ पढन ज्यादै कठिन छ । योगी नरहरि नाथले जस्तै तत्स्थानमा धेरै दिन तपस्या गर्नुलाई टोलीलाई अनुकूल भएन । किन भने त्यही एउटा कामको लागि खटिएको थिएन । त्यसो हुंदा उक्त अभिलेखको पाठ पढ्न तपस्या गर्नु बाँकी नै छ ।

हजारौं ताम्रपत्रलाई आधार मान्ने हो भने डोटी राजवंशावलीलाई मैले निम्न प्रकार कायम गरेको छु भनी श्री देवकान्त पन्थज्यूले आफ्नो डोटीली लोक साहित्य ७९ पृष्ठमा कल्याण मल्ल पछि संसारमल्ल दिनु भएको

६ नेपालको संक्षिप्त इतिहास १०७ पृ. ।

७ नेपालको संक्षिप्त इतिहास ११०-११ पृ. ।

शाके १३७२ को ताम्रपत्रमा राजपरिवार कीर्ति मल्ल तथा संग्राम उल्लेख भएको छ । हाल कीर्तिमल्लको शाके १४०३ को ताम्रपत्र समेत प्राप्त भएकाले पनि कल्याण मल्ल पछि संसार मल्ल नभई कीर्तिमल्ल राजा भएको सिद्ध हुन्छ । कीर्तिमल्ल पछि क्रमशः प्रतापमल्ल, अर्जुन मल्ल, भूपतिमल्ल राजा भए ।

यस पछि डोटीमा साही राजाहरू देखा पर्छन् । तिनमा शाके १५१५ वि. सं. १६५० को राजा हरि-साहीको ताम्रपत्र पाइएको छ भनी देवकान्त पन्त द्वारा संपादित डोटेली लोक साहित्य एक अध्ययन भन्ने पुस्तकको ८६ पृष्ठमा सूचीमा दिइएको छ । यसदेखि अतिरिक्त कतिपय ताम्रपत्रहरू हाल प्राप्त भएको छ । यस पछि क्रमशः रामसाही, रूद्रसाही, पहाडीसाही विक्रमसाही, मानघाता साही, रघुनाथ साही, कृष्ण साही, दीपसाही-हरू राजा भएको कुरा तिनीहरूको प्राप्त ताम्रपत्रहरूबाट थाहा भएको छ ।

डोटीका साही राजाहरू नागमल्ल कै वंश हुनु पर्छ भनी डोटेली लोक साहित्य भन्ने पुस्तकमा उल्लेख गरेको छ । कारण शाके १५६६, १५७५, १५८१ को पहाडी साहीको ताम्रपत्रमा पहाडीमल्ल साह लेखेको छ भनी ताम्रपत्रको सूचीमा दिइएको छ । त्यसमा मुगलको प्रभाव परेकोले साही उपाधि दिइएको होला भनी अनुमान गरिएको छ । उक्त पहाडीसाहीको शाके १५६४, १५६८ को ताम्रपत्र पनि हाल प्राप्त भएको छ । शाके १५७१ को पहाडी साहीको स्याहा मोहर श्री योगीनर-हरिनाथको इतिहास प्रकाश सन्धिपत्र संग्रह ७४८ पृष्ठमा प्रकाशित छ । तिनीहरूमा भने पहाडी साहीले आफूलाई मल्ल भनी उल्लेख गरेको छैन । त्यस कारण उक्त कुरा शंकास्पद छ । सायद यी साही राजाहरू पुरानै कत्युरवंशी राजा ललितसाही कै गोटिया हुन् कि त भन्ने मनमा तर्क आउँछ । किनभने ती कत्युरवंशी साहीहरू कुमाउमा पछि सम्म पनि कायम छन् । जुन कुमाउका

अन्तिम राजा प्रद्युम्न साहीलाई अमरसिंह थापाले हराएथे ।

जुम्ला पनि एक शक्तिशाली राज्य थियो । धेरै राजाहरूले जुम्लालाई पहिलेदेखि मानिआएका थिए । जुम्लाको राज्य दक्षिण भेगमा भन्दा उत्तरी भेगमा फैलिएको थियो । उनको राज्य फैलिदै पश्चिम वद-रिकाश्रमसम्म पुगेको थियो । जुम्ला राज्यको सीमा पूर्वमा भेरी नदी र पश्चिममा कुमाउको केही भाग सम्म थियो (८) । पछि यो राज्य पनि कमजोर हुँदा टुक्रियो । यसरी राज्य विस्तारै टुक्रिदै गएर कर्णाली प्रदेशमा अछाम, जाजरकोट दांग सल्यान, रुकुम, ज्वार-हाट, रोल्पा अस्कोट आदि साना साना २२ जति राज्य खडा भए । त्यस पछि यी राज्यहरू वाईसी राज्य भनी कहलाए ।

कुमाउका चन्द क्षत्रियको एक शाखाले प्यूठानमा राज्य गर्दै आएका थिए । विक्रमको अठारौं शताब्दिको अन्त्यतिर प्यूठानमा राजा मानिकचन्द थिए । तिनका छोरा मोती चन्द हुन् । यी मोतीचन्दका पालामा वि. सं. १८४३ कार्तिक १९ गते नेपाली फौजले प्यूठान दखल गरेका थिए । नेपालले पश्चिम विजय गर्दै भेरीको सांघ पुन्याए पछि जुम्लाले नेपाली फौजमाथि आक्रमण गरेथे । वि. सं. १८४६ मा नेपाली फौजले जुम्लाको राजधानी छिनासिम पनि दखल गरे । अछामका अन्तिम राजा राजा देवचन्द साही थिए । वि. सं. १८४७ मा अछाम पनि नेपाल राज्यमा मिल्यो ।

यसरी विजय गर्दै जाँदा बकाङ, थलरा, छत्रा आदि राज्य नेपालको आश्रित सन्धि गरेन र नेपाली फौजले डोटीमा पनि आक्रमण गरे । त्यस बेला डोटीका अन्तिम राजा दीपसाहीको राजधानी दिपायल थियो (९) । दिपायलको भैरबको डांडामा दीपसाहीको किल्ला थियो । नेपाली फौजका सेनापति

८ नेपालको संक्षिप्त इतिहास १०४-५ पृ. ।

९ नेपालको संक्षिप्त इतिहास १०३-६ पृ. ।

अमरसिंह थप्राले त्यो भन्दा अझो भालिका डाँडाको किल्लामा वसी दीपसाहीसंग मुकाविला गरे । वि. सं. १८४७ भाद्रमा नेपाली फौजले डोटी पनि दखल गरे । अखिर दीपसाही टिकन नसकी भागे । तिनको आउँमा उनका भाई विष्णुसाही राखी डोटीलाई पनि नेपालको आश्रित बनाए ।

यसरी विजय गर्दै वि. सं. १८४७ को हिउँद सम्ममा

नेपालको सीमा महाकाली सम्म पुग्यो र विष्णुसाहीको पालादेखि डोटीका राजाहरू नेपालको रजौटा भएका थिए । यी विष्णुसाहीका छोरा द्वितीय पहाडीसाहीलाई श्री ५ महाराजाधिराज रणबहादुरशाहले वि. सं. १८५० मा रजाई थामी लालमोहर गरी दिएका थिए । श्री ५ महेन्द्रको पालामा वि. सं. २०१८ ज्येष्ठ १० गते रजौटा उन्मूलन ऐन जारी गरी रजौटा उन्मूलन हुँदा डोटीको रजौटा प्रथा पनि समाप्त भयो ।

